

TANULMÁNYOK

MARÓTZY KATALIN

A LAKTANYAÉPÍTÉSEK NÉHÁNY KÉRDÉSE A DUALIZMUS KORÁBAN – ÉPÍTÉSZETI PÁLYÁZATOK*

Bevezetés

Építészeti pályázatokat a történelem során jellemzően akkor hirdettek meg, ha az épület rangja, vagy a technikai nehézségek szükségessé tették a látványos és újszerű megoldásokat. A XIX. század folyamán azonban a pályáztatás – mint a szabadversenyessé polgári felfogás egyik megtestesítője – rohamosan elterjedt nem csak Európában és a tengerentúlon, de Magyarországon is,¹ a század végére szinte minden jelentős középület tervezésére így keresték az építészt. A dualizmus korából csak az építészeti szaksajtó említései alapján mintegy 1200 pályázatról van tudomásunk. Az eljárások és beadványvtervek vizsgálata sok érdekes adatot és új nézőpontot rejt, többet tudhatunk meg a korszakról, mint csupán a megépült épületek egyenkénti tanulmányozásával.² Noha maga az építészeti pályázat alapvetően egy polgári, demokratikus módszer volt a legjobb megoldás kiválasztására, a hadsereg pedig természetéből fakadóan nagyon erősen központosított, hierarchikus rendszer, kis számban, de feltűnnek a pályázati hirdetményekben laktanyák is. A dualizmus kori, magyar nyelvű, országos építészeti szaksajtóban³ mintegy kétszáz új építésű katonai objektumot említenek. Legtöbbször az „árlejtések”⁴ felsorolásánál találkozunk velük, de a hírek között is többször van szó különböző kaszárnyaépítésekről, közülük néhány tervezésére pályázatot hirdettek.

Laktanyaépítkezések a dualizmus korában

Az Osztrák–Magyar Monarchia szárazföldi haderejét a közös hadsereg és mellette 1868-tól a magyar királyi Honvédség és az osztrák örökös tartományok császári és királyi Landwehrje jelentette.⁵ A közös hadsereg fegyver- és csapatnemei a gyalogság, lovaság, tábori- és vartüzérség, műszaki hadtáp szállító és egészségügyi alakulat voltak. A két honvédség eredetileg gyalogos és lovas alakulatokból állt, amit 1908-tól géppuskás

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Székely – Marótzky 2018a.

² Németh – Marótzky 2013.

³ Az *Építési Ipar/Építőművészet*, a *Vállalkozók Lapja*, az *Építészeti Szemle* című lapokban.

⁴ A korabeli terminológiában ez a kivitelezés vállalkozójának kiválasztására szolgáló eljárás.

⁵ Az első véderőtörvényt előkészítő munkáról: Papp 1968.

osztagok és később tüzérség felállításával korszerűsítettek.⁶ A fegyverek létszáma az általános hadkötelezettség⁷ bevezetésével folyamatosan emelkedett,⁸ a korszerű hadrend-szer fejlődésének iránya a tömegesség és mozgékonyság volt.⁹ E mellett az újoncok állomáshelye az 1880-as évektől a honvédségnél lakóhelyükhöz közelebb került, a területi elv alapján megszervezett kiegészítéssel, a tartalékosok gyorsabb behívását is lehetővé téve.¹⁰

Az elhelyezés hagyományos módja, a beszállásolás az oszmánok ellen kialakult védelmi rendszer eredményeképpen az állandó helyőrséggel ellátott városok esetén béke-időben a XVI. századtól terjedt el és a XVII. századtól vált általánossá.¹¹ A katonákat lakóházakban, néha külön katonaszoba kialakításával,¹² vagy az udvarukba épült ideiglenes, gyakran faszerkezetű drabant- vagy darabonházakba helyezték el az állandó laktanyák megépültéig.¹³ A hadiépítészeti elméletében a XVII. században jelent meg a laktanyaépítés gondolata, például Joseph Furttenbach munkáiban.¹⁴ Magyarországon azonban erre sokáig nem volt elegendő forrás, és noha a XIX. század közepéig több laktanya is épült,¹⁵ illetve alkalmanként különböző épületeket béreltek a katonák elhelyezésére,¹⁶ az alapvető helyzet sokáig nem változott meg.¹⁷ A beszállásolás-kérdés fontosságára utal a katonai felmérések épületeket bemutató részletezettsége is.¹⁸ A második katonai felmérés kéziratok szelvényeinek „Copie” változatainál a külső kereten az alkalmas épületek – lakóházak, istállók – és a bennük elszállásolható katonák és lovaik száma is szerepel.¹⁹ A beszállásolás a civil lakosság és a katonaság közti feszültségekkel

---

⁶ Balla 2014. 629. o.

⁷ 1868. évi XL. törvénycikk a véderőről

⁸ Az általános hadkötelezettség nem jelentette minden hadköteles behívását, a behívottak számát az ellátási feltételek határozták meg, de a békelétszám fokozatosan növekedett. Hajdu 2003.; Mojzer 1928c.

⁹ Papp 1967. 302., 303. o.

¹⁰ Papp 1967. 302., 324. o.; Balla 2000. 114. o.

¹¹ Korábban magát a harcoló haderőt az ideiglenesen hadra kelt nemesség és a jobbágytelkek szerint számított portális katonaság, esetleg zsoldoseregek jelentették, állandó haderő nem volt. Rákóczy 1992. 109. o. A katonaság helyi eltartása pedig a hadiadó fizetésének egyik formáját is jelentette. Rákóczy 1992. 107. o.

¹² Megyeri-Pálffy 2017. 464. o.

¹³ H. Németh 2009.

¹⁴ Furttenbach 1635. 1–3. o. A figyelmet H. Németh István hívta fel rá. H. Németh 2009. 308. o.

¹⁵ Ezek közül a legismertebbek a Neugebäude, az Üllői úti (1892-től Mária Terézia)- és a Nádor-laktanya. Utóbbiak történetéről részletesen: Sisa 1981.; Sisa 2008. A korszakból megemlítendő még az Invalidus-ház, ami 1783-tól Károly-kaszáryaként laktanya volt.

¹⁶ Megszűnt gyárakat, majorokat és raktárakat a honvédség legénysége részére, lakásokat, lakóházakat a tisztek számára. Berkó 1928. 215–216. o.; Pilkhoffer 2003. 140. o.

¹⁷ 1869-ben a lovasságnál egyedül Jászberényben volt olyan laktanya, ahol a helyőrség minden készletével együtt elfért. Balla 2000. 115. o.

¹⁸ Jankó 2007. 26., 66–67., 97–98. o.; Csendes 1975. 350., 353., 355. o. A harmadik katonai felmérésen – amikor már igen sok laktanya felépült – jól látszik, hogy ez a szempont már kevésbé volt fontos.

¹⁹ Jankó 2001. 118. o.

járt,²⁰ és a XIX. század végére a lassan polgárosuló Magyarországon civil és honvédelmi szempontból is korszerűtlennek számított.²¹

Noha a véderő költségvetése a vizsgált korszakban az állami költségvetés mintegy húsz százalékát tette ki,²² ez nem volt elég a szükséges mennyiségű laktanya építésére,²³ így a városok bevonására határozta el magát a kormányzat. Az 1879. évi XXXVI. törvénycikk 33.§-a szerint, ha egy város, vagy vármegye saját erejéből – a megfelelő előírások szerint²⁴ – laktanyát épít vagy felújít, akkor azt az állam garantáltan bérbe veszi huszonöt, illetve tizenöt évre.²⁵ Ez a pénzügyi konstrukció, a lakosság megkímélése a katonák beszállásolásától és egy-egy laktanya presztízsértéke vonzó volt a városok és vármegyék számára, megindultak az építkezések.²⁶ A korabeli építészeti szakajtó és a levéltári adatok alapján²⁷ a honvédség laktanyaépítésének fénykora az 1890-es évek elején kezdődött. 1905-ig voltak nagyobb számban új beruházások, 1900-tól megnőtt az átalakítások, korszerűsítések száma.²⁸ A beruházóra az esetek felénél van adatunk, túlnyomó többségben a városok, kisebb részben a vármegyék voltak az építetők, a Hadügyminisztérium ehhez képest elenyésző számban tűnik fel.²⁹ Polgári beruházások esetén pedig már nem annyira meglepő, hogy pályázat kiírásával keresték a megfelelő tervezőt. Az eddig előkerült adatok alapján az építkezés súlypontjai – legalábbis az új objektumok száma szempontjából – Arad, Győr, Kassa, Sopron, Szombathely, Székesfehérvár, az árvíz után újjáépülő Szeged és természetesen a főváros, Budapest volt. Első-

---

²⁰ Ahogy egy tolnai plébános fogalmazott: „A katonáknak a családoknál való elszállásolása igen sok házi-viszály szülője volt.” *Pécsy* 1896. 51. o.

²¹ Berkó István szerint ez a módszer a kiképzésre és a fegyelemre is rossz hatással volt. *Berkó* 1928. 216. o.

²² *Diószegi* 1988. 295. o.

²³ Korszakunk elején a honvédség felállítása, majd a készletek időnkénti megújítása vitte el a katonai költségvetés oroszlánrészét, majd az 1889-es véderő reform a békelétszám növelésével újabb felszerelés-bővítést igényelt. Kevés új laktanyára maradt forrás, hiszen új meglévőket is bővíteni, korszerűsíteni kellett például az ismétlőpuskák bevezetése után lőterekkel. *Mojzer* 1928c.

²⁴ Az 1879. évi XXXVI. törvénycikk a közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszállásolásáról mellékletei rögzítették az alapvető elvárásokat a különböző funkciókra. A törvény indoklásában a laktanyák iránt támasztandó igények meghatározására tervrajz-mintákkal illusztrált „útmutatás” elkészítését helyezték ki-látásba, ezt – noha rajzmelléklet nélkül – még azon évben ki is adták, 1896-ben frissítették, az első kiadás az osztrák változattal párhuzamosan készült. Útmutatás, 1879.; Anleitung 1879.; *RK*, 22. (1895) 27. sz. 171. o.; Utmutatás, 1896.

²⁵ Ennek az építészeti fontosságára Tempfli M. Szilárd mutatott rá. *Tempfli* 2014a. Az 1879. évi XXXVI. törvénycikk a – nem laktanyai – beszállásolás feltételeit és finanszírozását is rögzíti.

²⁶ Közben háborús időkben a beszállásolás rendszere nagyon sokáig fennmaradt, de hadgyakorlatok alkalmával – amikor a csapatokat hadilétszámba töltötték fel – is alkalmazták az 1890-es évek közepéig, amikortól erre funkcióra nagyobb számban elindultak a barakk-tábor építkezések. Az első sátoortábor 1874-ben Marosvásárhelyen épült, ezt követte 1875-ben a kassai, 1877-ben a lugosi, 1879-ben a pécsi, majd 1884-ben a nyitrai. *Berkó* 1928. 218. o.; *Balla* 2000. 115. o.; *Tempfli* 2015.

²⁷ HL VII.244.

²⁸ Ez a véderőreformmal, a lovasság 1894-es és a gyalogság 1896-os békelétszám növelésével szoros összefüggést mutat, az 1912-es nagyarányú átszervezés építészeti hatása már nem bontakozhatott ki. *Berkó* 1928. 219–220. o.

²⁹ Mivel igen sok építkezésre egyelőre nem került elő ilyen adat, könnyen lehet, hogy a felvázolt megoszlást egy későbbi kutatás módosítja majd, de a törvényi háttér azt sejteti, hogy a valóságot fedhetik ezek az arányok. A szükséges oktatási épületeket, kórházakat és raktárakat jellemzően hosszú lejáratú kölcsönök bevonásával a kincstár építette. *Mojzer* 1928c. 191. o.

sorban gyalogsági és lovassági laktanyák épültek a magyar királyi Honvédség számára, más fegyvernem és a közös hadsereg ritkábban fordul elő a korabeli hírekben.

A katonaság helyigénye – elsősorban a létszámnövekedés, de a technikai fejlődés miatt is – megnőtt, a XIX. század utolsó harmadában a többfunkciós létesítmények korszerű telepítési módja már a pavilonos rendszer volt. Ilyen nagy objektumok már nem fértek el a települések sűrűn beépített központjaiban – és a telek ára sem volt lényegtelen a helykiválasztásnál –, az új laktanyák jellegzetesen a városiasan beépített területek határára kerültek,³⁰ gyakran ipari beruházásokkal párhuzamosan. Így a gyalogsági kaszárnyáknál elfért az alakulótér, huszár laktanyáknál pedig ki lehetett elégíteni a korszerű lótartrási igényeket is: elkülönített tiszt- és legénységi lovaknak épült istállóval, gyanúsító és beteglő istállóval, fedett lovardával és külön patkolókovács-műhellyel is.³¹ Az építészeti tervek áttekintése alapján látszik, hogy az általában elegendően szellősen tervezett telepítés kényelmes lehetőséget biztosított a bővítésre is a későbbiekben. Ahol a telekviszonyok nem tették lehetővé a pavilonos rendszert, keretes vagy utcavonalra szervezett beépítést alkalmaztak továbbra is. A belvárosi helyszínek elhagyása talán a főváros³² településszerkezetére volt a legnagyobb hatással, a Károly-kaszárnya és az Újépület³³ helyzetének megoldására került a Városháza a volt Invalidus-házba és alakult ki – a Neugebäude területének részbeni beépítésével – a Szabadság tér. A katonaság reprezentatív intézményeit továbbra is a városközpontokba telepítették, ilyenek voltak a hadtestparancsnokságok, katonai iskolák,³⁴ a fővárosban a Hauszmann Alajos által tervezett királyi testőrség épülete,³⁵ a Honvédfőparancsnokság³⁶ és a Hadügyminisztérium, utóbbiak Kallina Mór munkái.³⁷

A dualizmus kori magyarországi laktanyaépítés-történet feltárása még a kezdeteknél tart,³⁸ jelen tanulmányban csak a pályázatokkal kapcsolatosan levonható tanulságok ismertetésére szorítkozunk. A másfél tucatnyi pályázat³⁹ forrásanyaga egyenként mozaikos, összességében azonban megkísérelhető az eljárások lebonyolításának feltárása és néhány

---

³⁰ A korábban említett katonai felmérések sorozatán ez a folyamat remekül követhető, mára természetesen a települések körbenőtték a valamikori külterületekre került kaszárnyákat, amik jellemzően a XX. században is használatban maradtak. *Suba* 2007.

³¹ Az egyéb, külterületi szükséges objektumok – gyakorlótér, lőtér, fürdőhely, lóúszató stb. – biztosításáról a 1879. évi XXXVI. törvény cikk rendelkezett.

³² A fővárosban 40 új építkezés zajlott a korszakban, elsősorban a 90-es évek közepén.

³³ Az épület rövid története és a kiköltöző egységek új helye: *Építési Ipar*, 21. (1898) 39. o.

³⁴ Közülük kiemelendő az Alpár Ignác által tervezett soproni főreáliskola. *Vállalkozók Lapja*, 18. (1897) 8. sz. 4. o.

³⁵ BFL XV.17. d. 330-0005, Az épület korabeli ismertetése: *Építési Ipar*, 27. (1903) 233. o.

³⁶ BFL XV.17. d. 329-6462, fol. 19–29.

³⁷ BFL XV.17. d. 329-6462, fol. 1–7., 30–94. A minisztérium-telepítés kérdéseiről: *Székelly – Maróty* 2018b. Itt kell megjegyezzük, hogy a bécsi közös hadügyminisztériumi épület tervezésére kiírt pályázaton Komor Marcell és Jakab Dezső terve III. díjat nyert. *Művészet*, 5. (1908) 271. o.

³⁸ Néhány laktanya történetének tudományos feldolgozása már megtörtént, de még számos objektum kutatása hátra van, az összefoglaló szemléletű munkák is folytatásra várnak. *Megyeri – Pálfi* 2017.; *Pilkhoffer* 2003.; *Simon* 1985.; *Tempfli* 2014a.; *Tempfli* 2014b.; *Tempfli* 2014c.

³⁹ Az építészeti pályázatokban érintett települések: Arad, Békéscsaba, (Békés) Gyula, Budapest, Csáktornya, Esztergom, Fehértemplom, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagykanizsa, Nagyszombat, Rózsashegy, Sopron, Székesfehérvár, Szolnok, Tolna, Versec, Zombor.

jellemző eset bemutatása. A beruházásokat⁴⁰ részben a törvényhatóságok, részben a Honvédelmi Minisztérium kezdeményezte, minden bizonnyal a hivatalos lépéseket tapogatózó tárgyalások előzték meg. A helyzet feltérképezésére – hogy a meglévő épületállomány mire alkalmas – Szende Béla miniszter 1879-ben körrendeletet adott ki.⁴¹ A szükséges új építkezéseknél a miniszter utasítása szerint felálló „vegyesbizottságok” – melyekbe a katonaság és a polgári hatóságok delegálták a tagokat – kezdték meg a munkát, az „építési tervezet” (Bauprogramm) elkészítésével.⁴² Ez egyrészt egy mai értelemben vett építési programot jelentett – a szükséges funkciók felsorolásával, szerkezeti, gépészeti követelmények meghatározásával –, másrészt ez tartalmazta a helykijelölést. A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint ekkor a bizottságok orvos tagjai kiemelt szerepet kaptak az egészséges víz vizsgálatában, ebben a fázisban fordítottak figyelmet az altalaj minőségére és a közlekedésre is.

Az építészeti tervezés – dokumentumokon is végigkövethető⁴³ lépései – a „vonalarajz” (Linear Skizze), „tervvázlat” (Plan Skizze) és az árazott költségvetéssel kiegészített „terv” (Plan) voltak. A „vonalarajz” egy lépték nélkül készült, alkalmanként néhány fő méretet feltüntetető funkció-séma volt, melyen rögzítették a helyiségkapcsolatokat és a belső közlekedési rendszert. A „tervvázlat” sorozat az épületek 1:100 léptékű alaprajzait tartalmazta, míg a „terv” jellemzően 1:50 léptékű teljes dokumentációt jelentett, az alaprajzokon és metszeteken a jellemző szerkezeti részletek megoldásával. A terveket a Honvédelmi Minisztérium és alkalmanként a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal is felülvizsgálta, a kivitelezésnek a miniszteri engedély megérkezéssel kezdtek neki.⁴⁴

A „terv” és a költségvetés szolgált az „árlejtés” – kivitelezők tendereztetése – és a pallértervek alapjául, ezeket a nyertes vállalkozó készítette el munka közben. A versenyztetés zárt- vagy nyitott „árlejtéssel” zajlott, a korszakban középítkezések esetén általánosan elterjedt eljárás szerint, a szaklapok hetente külön rovatban adtak hírt az országszerte kiírt tenderekről. Az árazott költségvetésben meghatározott összeghez képest – zárt eljárás esetén levélben, nyílt eljárásban tárgyalás során – engedmény tételével versenyeztek a kivitelezők.

Eseteinkben a kivitelezést a városok által felállított építési bizottságok felügyelték, a műszaki ellenőrzést – a mai gyakorlathoz nagyon hasonló módon – egy-egy városi mérnök végezte. Az épületek elkészültekor a „vegyesbizottság” részvételével zajlott le az igen szigorú és minden részletre kiterjedő átadás-átvétel, a hibák javítása után a katonaság megszállta az épületet. Az eljárás kiemelten fontos része volt a standardizált⁴⁵ helyi-

---

⁴⁰ Bár a finanszírozás módjára eddig kevés adat került elő, van példa saját forrásból és hitelből fizetett építkezésre is. *Építési Ipar*, 8. (1885) 112. o.; MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886.

⁴¹ 4938. sz. RK, 5. (1879) 28. sz. 146. o.

⁴² Utasítás a közös hadsereg (haditengerészet) és honvédség beszállásolásáról szóló 1879-ik évi XXXVI. törvénycikk végrehajtása tárgyában. RK, 5. (1879) 20. sz. I–III. o.

⁴³ HL VII.244. (Az érintett települések anyagában.)

⁴⁴ A minisztériumi beleegyezés megszerzése nemegyszer éveket vett igénybe, mint Esztergom és Kolozsvár esetében. *Vállalkozók Lapja*, 11. (1890) 7. sz. 2. o.; HL VII.244. 136. d. Kolozsvár.

⁴⁵ Utasítás a közös hadsereg (haditengerészet) és honvédség beszállásolásáról szóló 1879-ik évi XXXVI. törvénycikk végrehajtása tárgyában. I. melléklet szerint. RK, 5. (1879) 20. sz. XIII. o.

ség-kimutatás⁴⁶ felvétele, ez szolgált alapjául a városoknak fizetendő bérleti díj számításához és a laktanya besorolásához, így nem meglepő, hogy rendszeresen felülvizsgálták.

Az átadott laktanyák térhasználatát a mindenkori szolgálati szabályzat határozta meg, az évek múlásával szükségessé váló átalakítási rajzokat, közműterveket az eredeti „terv-vázlatok”⁴⁷ segítségével készítették.⁴⁸ Az üzemeltetés során a mindennapos javítások a katonaságra hárultak, a karbantartás a bérbeadó törvényhatóságot terhelte, ettől a kötelezettségtől azonban több város is szívesen megszabadult volna.⁴⁹

Pályázatok

Építészeti pályázatra ebben a folyamatban természetesen az „építési tervzet” elkészülte után kerülhetett sor, ahogy a példák majd mutatják, elsősorban olyan helyszíneken, ahol szakemberhiány volt. A tervezők kezét az előírások nagyon megkötötték,⁵⁰ néhány esetben az építészeti szaklapokban közzétett pályázati kiírások szerint a minisztériumi előkészítésű „vonalrajz” már rendelkezésre állt.⁵¹ A dualizmus kori, legtöbbször meglehetősen hasonló laktanyákon végigtekintve felvethető, hogy esetleg típus-tervek is segítettek a tervezői munkát, mint a megelőző időszakokban.⁵² A típus-terveket őrző levéltári egységek korábbi,⁵³ vagy jellemzően két világháború közötti anyagot tartalmaznak,⁵⁴ mindösszesen két lap utal arra, hogy ilyenek a dualizmus időszakában is léteztek.⁵⁵ Az előírások⁵⁶ azonban annyira részletesek voltak, hogy közzétett alaprajzok nélkül is vezették a tervező kezét.⁵⁷ A telepítés tekintetében a beépítés módjáról – pavilon-rendszer esetén – épület-távolságokról és az alakulótér méreteiről is rendelkeztek.

---

⁴⁶ A nyomtatványokra készült dokumentumok jellemző címei: Ubications Uebersicht, Verlagzeichnis über die Belag und Ubications Übersichten, Belags- und Ubications Übersicht, Férhely kimutatás, Kimutatás a férőhely és helyiségnézet alapján fizetendő törvény és bérlakás-szerű, valamint egyezség szerint fizetendő díjakról.

⁴⁷ A folyamatos használat miatt ezekből jellemzően számos másolati példány maradt fenn. A tolnai új lovasági laktanya esetében az 1892-es rajz folyamatos másolása és újrarajzolása 1936-ig végigkövethető, a kecskeméti régi huszárlaktanyánál 1935-ig, az aradi huszárlaktanyánál 1912-ig, a soproni tüzérlaktanyánál 1921-ig tapasztalhatók az eredeti tervek ilyen használatának nyomai. HL VII.244. 4., 114., 210., 256. d.

⁴⁸ Az átalakítási terveken jellemzően a K.u.K. Militär Bauabtheilung és a M.kir. Államépítészeti Hivatal szerepel.

⁴⁹ Például Rózsahegy és Kiskunfélegyháza. HL VII.244. 133. d. Kiskunfélegyháza, 270. d. Rózsahegy.

⁵⁰ Útmutatás, 1879.

⁵¹ A pályázati hirdetmények alapján Sopron (1884), Arad (1885), Esztergom (1888) és Rózsahegy (1899) esetében biztosan. *Vállalkozók Lapja*, 4. (1884) 51. sz. 7. o.; *Építési Ipar*, 8. (1885) 112. o.; *Vállalkozók Lapja*, 5. (1885) 11. sz. 2. o.; *Vállalkozók Lapja*, 8. (1888) 48. sz. 8. o.; *Építészeti Szemle*, 7. (1889) 206. o.

⁵² Korábbi típustervekről: *Komárik* 1978. 53. o.

⁵³ MNL OL T 18. No. 33/1–21 (1842); No. 21/1–18 (1842); MNL OL T 73 No. 292/1–8. (1855).

⁵⁴ HL VII.244. 293. d. Különféle katonai létesítmények típus tervei.

⁵⁵ Istálló átnézeti és részlettervei, nyomtatott lapok a K.u.K. Technischen Militärkomitee kiadásában, 1912. Uo.

⁵⁶ Útmutatás, 1879.

⁵⁷ Mindeközben természetesen nem zárható ki, a korabeli hadiépítészeti-szakirodalom ábráinak típus-terv-jellegű használata sem. A kor építészeti tudását enciklopedikusan összegző *Handbuch der Architektur* és Franz Gruber példagyűjteményének néhány rajza mindenesetre szoros rokonságot mutat a magyar laktanyaépítészeti alkotásaival. *Richter* 1887.; *Gruber* 1880.

Az egyes épületek tekintetében nem csak minimális méreteket – személyenkénti alaprajzi terület és légköbméter, belmagasság, szélesség – adtak meg a különböző helyiségekhez, de rögzítették a helyiségkapcsolatok jellegét, a javasolt tájolást is. Sőt, az alapvető alaprajzi alakra és konfigurációra is erőteljes ajánlásokat fogalmaztak meg. Így nem feltétlenül típusterveknek, hanem a kötelező útmutatásnak köszönhetjük, hogy a korszakban épült laktanyák téglalap, vagy U alaprajzúak, oldalfolyosós, legfeljebb kéttraktusos rendszerben készültek úgy, hogy a jellemzően rizalitba helyezett lépcső mellé kerültek a klozetek. A katonaság részéről a szabályok betartatását, a műszaki előkészítést és a szakmai felügyeletet a Minisztérium munkatársai látták el. A számos laktanya létrehozásában névtelen tervezőként részt vevő építészek a hadbiztossági tisztviselőkar⁵⁸ mérnökei voltak,⁵⁹ akik a hadtesteknél, a Honvéd Építési Igazgatóságon és a Honvédelmi Minisztériumban – 1907-től önálló műszaki osztályon – dolgoztak.⁶⁰ A városok által finanszírozott munkákban a tervanyag alapján a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal szakemberei is részt vettek tervezőként és a „vegyesbizottságok” szakértő tagjaiként is már a dualizmus időszaka alatt is.⁶¹

A törvényhatóságok részéről kétféle pályázat kiírására került sor, a szokványos építészeti tervpályázaton kívül – amikor a tervekkel versenyeztek az építészek – kiírtak árpályázatokat⁶² is. Ekkor egyszerűen a tervezési díj megadásával versenyeztek egymással, nyilvánvalóan a városok célja a legolcsóbb megoldás kiválasztása volt. A pályáztatás indoka a takarékoság mellett vélhetően a helyi szakemberek hiánya volt, ahol ismerjük a tervezők nevét,⁶³ jellemzően távoli – leggyakrabban fővárosi – építészekkel találkoztunk.⁶⁴

Az építészek érdekképviselőjét ellátó Magyar Mérnök- és Építészegylet az építészeti pályázatok kapcsán folyamatosan hallatta hangját, a laktanyák ügyében először 1882-ben kifogásolták, hogy Székesfehérvár és Szolnok túl rövid határidővel kért volna terveket.⁶⁵ 1893-ban a soproni gyalogsági kaszárnya árpályázata kapcsán pedig hosszasan kifejtették, hogy ilyen eljárással a minőség nem biztosítható, és ha közpénz elköltése a tét, ak-

---

⁵⁸ A honvéd közigazgatás felépítéséről, a műszaki részleg kialakulásáról és személyzeti állományáról: *Mojzer* 1928a.; *Mojzer* 1928b.

⁵⁹ A mérnökkari tisztekről egyelőre keveset tudunk, annyi valószínűnek tűnik, hogy hadi szakirányú képzettségüket – magyar képzés híján – Bécsben szerezték. Szilágyi Ákos főhadnagy másodéves rajzai 1906-ból, a bécsi képzésről fenn is maradtak. A tervrajzok a szokványos építészeti megoldásokat mutatják. HL VII.244. 293. d. Különböző katonai létesítmények típus tervei. Az építészeti tisztviselők számára külön egyenruhát is rendszeresítettek. *Mojzer* 1928b. (színes tábla).

⁶⁰ *Mojzer* 1928c.; *Spáczay* 1970.

⁶¹ A Horthy-korszakban a körletparancsnokságok, majd az Államépítészeti Hivatal hatáskörébe kerültek a honvédelmi építési munkák. *Spáczay* 1979. 476. o.

⁶² Árpályázatot Arad, Csáktornya, Esztergom, Fehértemplom, Kecskemét, Marosvásárhely, Nagykanizsa, Rózsashegy, Sopron, Székesfehérvár és Zombor írt ki.

⁶³ A fennmaradt tervek túlnyomó része szignó nélküli, a „terv” sorozatot ugyan aláírta a „vegyes bizottság” minden tagja és a vállalkozó, de az építész, nem feltétlenül.

⁶⁴ Gyulán még az egészen apró beruházások tervezéséhez is fővárosi tervezőket kellett megbízni; istálló – Weisz Zsigmond (1889), régi laktanya kisebb átalakítása – Macsegő Béla (1894), patkolókovács műhely – Ha-viár Lajos (1896). HL VII.244. 99. d. Gyula.

⁶⁵ *Építési Ipar*, 5. (1882) 41. o.

kor a megbízó nem választhat csak úgy kedvére tervezőt.⁶⁶ A szaktársak többször követelték nyilvános tervezési pályázat kiírását,⁶⁷ felhívták a figyelmet az építészeti minőségre is: „Persze a katonáék azt mondják, hogy a kaszárnya, kaszárnya; ennél senki sem kíván építészetet. Pedig nem így van! Lehet a kaszárnyának is építészeti helyes, tetszetős modort adni a nélkül, hogy az többbe kerülne, mint a szabók által épített otromba épületek.”⁶⁸ A nyílt versenyt nem csak a tervezésnél, de a kivitelezésnél is követelték,⁶⁹ mikor a közvetlen megbízások megszorodtak, egyenesen panamát kiáltottak.⁷⁰ De hiábavaló volt a folyamatos tiltakozás, a laktanyaépítkezések számához képest a tervezési pályázatok aránya a korszakban nagyon alacsony maradt, de így is érdemes néhány példát alapsabban körüljárni.

Kiskunfélegyháza – 1887

Ahogy más városokban, Kiskunfélegyházán is gondot jelentett a katonák elszállásolása, így a városi tanács laktanya kialakítása mellett döntött; az előkészületek már 1874-ben megindultak, azonban a volt Kiskun Kerületi Székház átalakítását a kérdés megoldására a Honvédelmi Minisztérium 1882-ben elutasította.⁷¹ Az építési telek kiválasztása után 1887-ben építészeti pályázatot hirdettek új laktanya építésére, 200 forintos díjjal. A minisztériumi utasítások szerinti terv kidolgozásán túl költségvetést is kellett készíteni, a második díjat 150 forintra irányozták elő. A szokványos pályázati kiírásoktól eltérően a kivitelezésre is ajánlatot kellett adni, azzal a kikötéssel, hogy a város – ha úgy tartja jónak – a tervek felhasználásával tarthat versenytárgyalást is az építési munkákra, sőt leszögezték, hogy ha a pályadíj nyertese lesz a kivitelező, akkor a díjat a vállalási összegbe számítják be.⁷² A beérkezett tervek egyike sem nyerte el a Minisztérium tetszését, azonban a „Honvéd” jellegű munka szerzője jelentkezett, hogy a kifogásokat figyelembe véve elkészítette a módosításokat, a dokumentációt elküldték a városba, 120-140 000 forintos költségelőiránnyal.⁷³

A terveket Fliegauf Károly⁷⁴ és Léederer Gusztáv⁷⁵ fővárosi műépítészek készítették,⁷⁶ de a Minisztérium és az Államépítészeti Hivatal is komoly változtatásokat kért, utóbbi

---

⁶⁶ e. i.: A soproni gyalogsági kaszárnya pályázata. *Építési Ipar*, 8. (1885) 12–13. o.

⁶⁷ *Építészeti Szemle*, 1. (1893) 342. o.; *Építési Ipar*, 12. (1889) 353. o.; *Építészeti Szemle*, 7. (1900) 67. o.

⁶⁸ x: A hivatalos építészeti tervezés. *Építészeti Szemle*, 5. (1898) 75–76. o.

⁶⁹ *Építészeti Szemle*, 8. (1901) 254. o.

⁷⁰ *Építészeti Szemle*, 9. (1902) 23–24. o.

⁷¹ *Urbán* 2005. 32. o.

⁷² *Vállalkozók Lapja*, 18. (1887) 31. sz. 8. o.

⁷³ *Vállalkozók Lapja*, 9. (1888) 11. sz. 3. o.

⁷⁴ Fliegauf Károly (†1904) fővárosi építész, Budapesten kisebb építkezéseket ismerünk tőle, tervei szerint épült a temesvári főreáliskola, kivitelezésében készült a Budai Irgalmasrendi Kórház. *Ország Világ*, 23. (1903) 784. o.; *Budapesti Hírlap*, 11. (1904) 123. sz. 10. o.)

⁷⁵ Léederer Gusztáv (1853–1915) fővárosi építész, legismertebb munkái a fővárosi Gutenberg tér 3. alatti sarkbérház, amit a Bálint&Jámbor építészpárossal tervezett és a mára már jelentősen átépített Deák Ferenc utca 10 alatti Kunz-üzletház. *Éber – Győző* 1935. 18. o. Nem azonos a fehértorronnal kapcsolatba hozott, az 1925-ös Kodelka-gyilkosság kapcsán elhíresült Léederer Gusztáv főhadnaggyal.

pusztán vázlatnak minősítette a dokumentációt.⁷⁷ Így a tervezőkkel elégedetlen városi Laktanyaépítési Bizottság elnöke, Zámbo Géza polgármester felkérte – a szintén 48-as függetlenségi párthoz tartozó, a város érdekében vele hatékonyan együttműködő⁷⁸ – Holló Lajos képviselőt, hogy a fővárosban gyakran járva „egy megbízható tervezőt” keresen.⁷⁹ Léederer később több alkalommal próbálta követelni tervezési díját, leveleiben utalt rá, hogy az ő munkáját folytatták mások, perrel is fenyegetőzött,⁸⁰ de a tervek átdolgozását a város a budapesti Gregersen G. és Fiai cégtől⁸¹ megrendelte, kérve, hogy lehetőség szerint az épület legyen minél olcsóbb.⁸² Több módosítás után végül a Minisztérium jóvá is hagyta az építkezést,⁸³ és 1889. június 16-i határidővel zárt ajánlati versenytárgyalást hirdettek.⁸⁴ Még abban az évben el is kezdődött a kivitelezés az úgynevezett Solymosy-féle telken, a vasútvonal mellett, a Vásár utcán.⁸⁵ A kőművesmunkákat a Jiraszek Nándor és Krausz Lipót társasvállalkozás végezte, az asztalos a szegedi Rainer Károly volt.⁸⁶ A helybéli Tóth Imre és Harmath László végezték az ácsmunkákat, Menczel Lajos és Ede a bádogozást.⁸⁷ A helyszíni munkát az Államépítészeti Hivatal megbízásából, de Kiskunfélegyháza költségén Kolbenheyer Viktor építész és a város részéről Mihálovics Jenő mérnök felügyelte.⁸⁸ A tervek még kivitelezés közben is változtak, a mérnök szerint eredetileg az emeleti ablakok „szemet sértőleg” voltak elhelyezve, így ezeket a földszintiekhez igazították.⁸⁹ Az átadási eljárás következő év júliusában megkezdődött, majd a hibák javítása után augusztusban fejeződött be, a Minisztérium és Kiskunfélegyháza között 1889-ben megkötött szerződés értelmében a katonaság birtokba vette az épületet.⁹⁰ A költségek fedezésére a város 106 778 forint kölcsönt vett fel a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól, az építkezésre elszámolt végösszeg 82 776 forint volt,⁹¹ de a tervezési díjak, a kútfúrás és a két barakképület létesítése miatt a kölcsön nem volt elég. A polgár-

---

⁷⁶ A többi pályázó közül Kolár János neve ismert. MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Iratjegyzék.

⁷⁷ MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Laktanyaépítési Bizottság jegyzőkönyve I.

⁷⁸ *Bánki Horváth* 1999. 72. o.

⁷⁹ MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Laktanyaépítési Bizottság jegyzőkönyve I. Léederer később több alkalommal próbálta követelni tervezési díját, leveleiben utalt rá, hogy az ő munkáját folytatták mások.

⁸⁰ A levelezés érdekes momentuma, hogy a tervező a Magyar Mérnök- és Építészegylet díjszabására hivatkozott. MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886.

⁸¹ A norvég származású Gregersen Guilbrand alapította 1865-ben, elsősorban vasút- és hidépítéssel foglalkozott. *Nyáry* 2017.

⁸² MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Laktanyaépítési Bizottság jegyzőkönyve I.

⁸³ Uo.

⁸⁴ A zárt ajánlati versenytárgyalás azt jelentette, hogy adott határidőre zárt borítékban kellett benyújtani az ajánlatokat és a kísérődokumentumokat. *Vállalkozók Lapja*, 10. (1889) 23. sz. 8. o.

⁸⁵ Ez a város első kikövezett útja volt, ma Kossuth Lajos utca. *Rosta* 1999. 240. o.

⁸⁶ Ajánlatot tettek még a szegedi Erdélyi Mihály építész, a fővárosi Wellisch Sándor és Gyula építészek és a Gregersen és Fischer Építési Vállalat. MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Laktanyaépítési Bizottság jegyzőkönyve I.

⁸⁷ HL VII.244. 133. d. Kiskunfélegyháza.

⁸⁸ MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Laktanyaépítési Bizottság jegyzőkönyve I.– IV.

⁸⁹ MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886. Laktanyaépítési Bizottság jegyzőkönyve I.

⁹⁰ HL VII.244. 133. d. Kiskunfélegyháza; MNL BKML V.175.b.I. 1/888.

⁹¹ HL VII.244. 133. d. Kiskunfélegyháza.

mester kénytelen volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez fordulni, hivatkozva az 1879. évi XXXVII. törvénycikk 3§-ára,⁹² meg is kapták a törvényhatóság 15 000 forintos kamatmentes hitelét.⁹³

A saroktelken lévő, kétszintes laktanyaépület puritán megjelenésű, a téglaburkolatot a főhomlokzaton csak a horizontális párkányok, az ablakáthidalókat kiemelő téglaszegmensívek és a nyílások vállmagasságánál kissé lejjebb helyezett téglasávok díszítették. A bejáratot is csak az áthidaló emelte ki, eredetileg nemzeti színűre festett,⁹⁴ a mainál mivesebb fa kapuja volt.⁹⁵ A kéttraktusos, eredetileg U alaprajzú épület⁹⁶ belső oldalán folyosó futott végig, az udvaron kétszintes, alul szegmensíves tornác alakult ki. A kapuáthajtótól balra nyíló fölépcsőház falaira egyszerű, architektonikus stukkódíszítés készült. A telek hátulsó határára került a két falpilléres barakk és később a mosókonyha, oldalt kocsiszín volt. A Ferenc József, majd Horthy Miklós nevét viselő laktanya a XX. század végén már csak honvédségi közraktárként üzemelt, ma különféle bérlők használják.⁹⁷

A városon kívül 1895-ben elkészült a lóter Lantos István vállalkozó munkájaként, és pár év elteltével 1897-ben megépítették az átadási jegyzőkönyvben javasolt zuhanyfürdőt is, igaz, csak 1899-ben ért el hozzá a vízvezeték a fővárosi Zellerin cég munkájaként.⁹⁸ Kiskunfélegyháza esetében fennmaradt a város és a minisztérium közötti szerződés is, ami a karbantartás kérdéseit rögzítette 1893-ban; a nagyobb felújítások a városra hárultak, az üzemeltetéssel kapcsolatos kisebb munkák pedig a katonaságra.⁹⁹

Noha a tervezési folyamat nem zajlott egyszerűen, az építkezésnek sikeres lehetett a visszhangja; 1895-ben Péntek Farkas, a szintén laktanyaépítkezésre készülő Zilah polgármestere levélben érdeklődött a munka részleteiről és még a terveket is elkérte betekintésre. Zámbo Gyula kiskunfélegyházi polgármester a terveket hivatalosan ugyan nem adta át, de levélben részletesen tájékoztatta kollégáját.¹⁰⁰ Zilahon a félegyházira meglehetősen emlékeztető formában és hasonló költséggel 1896-tól kezdték el építeni a honvéd gyalogsági laktanyát.¹⁰¹

Tolna – 1892

---

⁹² MNL BKML V.171.b.III. 6/1889.

⁹³ *Urbán* 2005. 33. o.

⁹⁴ *Borovszky* 1911. 391. o.

⁹⁵ Ez 1891-ben Ujházi János asztalos terve szerint készült. MNL BKML V.175.b.I. 1/888.

⁹⁶ A rövid udvari szárnyakat már elbontották.

⁹⁷ *Rosta* 1999. 243. o.

⁹⁸ HL VII.244. 133. d. Kiskunfélegyháza.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ MNL BKML V.175.b.I. 1354/1886.

¹⁰¹ *Építési Ipar*, 19. (1896) 231. o.

Tolna, a beszállásolásoktól mentesítendő lakosságát, 1870-ben az megvásárolta és átalakította ez egykori ferences kolostor épületét a település központjában.¹⁰² A helyi hagyomány szerint a beköltözés után három hónappal a katonák felgyújtották az épületet,¹⁰³ hogy visszakerülhessenek a családokhoz, de 1875-ben helyreállították a károkat.¹⁰⁴

1880-ban a Honvédelmi Minisztérium további huszár egységek elhelyezéséről értesítette a megyét, a közgyűlés 1885-ben Szekszárd és Tolna közül utóbbit választotta helyszíneként.¹⁰⁵ 1888-ban a vármegye és a Honvédelmi Minisztérium képviselőiből felállt „vegyesbizottság” megegyezett a telekről, ami a település akkor beépített területének északi határán volt, továbbá lefektették az építendő épületek legfontosabb jellemzőit.¹⁰⁶ 1892-ben hirdették meg a tervezési pályázatot új laktanya tervezésére és egyben a régi átalakítására, melyen a díjazás mértékét – a szokásoktól eltérően – a bekerülési összeg $\frac{3}{4}$ százalékában állapították meg.¹⁰⁷ Az Építészeti Szemle hamarosan hírt adott a nyertesről: a tervezéssel Soukup Adolfot¹⁰⁸ bízták meg, aki 421 000 forintos költségvetést készített.¹⁰⁹ A pályatervek részbeni módosítására került sor még 1892-ben, a telepítés tekintetében: „...a tisztai laképület is olyan elhelyezést nyert, hogy az Tolna község fő utcájának tengelyébe esik, mi szépészeti és építészeti szempontból mellőzhetetlen volt” – tájékoztatta az építész az alispánt és felhívta a figyelmet, hogy így még olcsóbban oldható meg a szükséges kisajátítás.¹¹⁰ A Minisztérium az ellenőrzésre beadott terveken a következő változtatásokat kérte: kis fedett lovaglóliskola legyen a nagy helyett, külön tisztai lóistálló készüljön. A módosítások után sor kerülhetett az „árlejtésre”, melyre az ország távoli pontjairól is érkeztek vállalkozók,¹¹¹ végül a Jiraszek és Krausz vállalkozás nyert.¹¹² Az építési napló¹¹³ szerint különösebb probléma nélkül zajlott a kivitelezés, a helyszíni felügyeletet Benedicty József királyi mérnök látta el, de az építész is rendszeresen megfordult a helyszínen, még arra is gondja volt, hogy a bokréta-ünnep előtt figyelmeztesse az alispánt a kivételesen jól dolgozó munkások ilyenkor szokásos megjutalmazására,¹¹⁴ a finanszírozás alapja egyébként egy 518 000 forintos kölcsön volt.¹¹⁵ A

---

¹⁰² *Gál* 1992. 354. o.

¹⁰³ *Pécsy* 1896. 52. o.

¹⁰⁴ A későbbiekben régi laktanyának nevezett fióklaktanyaként üzemelt, rendszeresen korszerűsítették. HL VII.244. 255. d. Tolna Régi lovassági laktanya.

¹⁰⁵ *Lajtai* 1994. 6. o.

¹⁰⁶ Ezek a megadott jellemzők a szerkezeti és alaprajzi kialakításra a szokásosnál részletesebben kitértek, például „Fernstergesinde aus Bruchstein”, „Gänge mit Wölbung”, „nicht mehr als zwei Rheiern Wohnlokationen”. HL VII.244. 255. d. Tolna.

¹⁰⁷ *Építési Ipar*, 15. (1892) 159. o.

¹⁰⁸ Soukup Adolf: kassai építész, városi mérnök. Czimtár, 1895. 10. o.

¹⁰⁹ *Építészeti Szemle*, 1. (1892) 98. o.

¹¹⁰ MNL TML V.780.c 375/a. d.

¹¹¹ A négy fővárosi vállalkozás mellett például Párkányból, Nagykanizsáról is, ami arra utal, hogy az építkezés volumene országos szinten is jelentős volt. MNL TML V.780.c 375/a. d.

¹¹² *Tolnavármegye*, 1. (1892) 48. sz. 7. o.

¹¹³ MNL TML V.780.c 375/a. d.

¹¹⁴ *Lajtai* 1994. 92. o.

¹¹⁵ *Tolnamegyei Közlöny*, 17. (1892) 42. sz. 4. o.

berendezés 1894-ben elkészült,¹¹⁶ az átadásra így – a tervezett ütemezés szerint¹¹⁷ – az év júliusában sor kerülhetett, a „vegyesbizottság” utána a Fehérló vendéglőben ünnepelet.¹¹⁸ Az alispáni beszámoló szerint a laktanya „kétségkívül egyikéül tekinthető az ország legizlésebb és legcélszerűbb berendezésű laktanya-telepeinek”.¹¹⁹

A település északi határában álló telken az épületeket szimmetrikus rendben, pavilonos rendszerben telepítették. Középtengelyben a város felé természetesen a főépület volt a tisztii lakhelyekkel, ettől balra a fedett lovarda, jobbra az altiszti épület kapott helyet. A markotányos-, konyha- és legénységi épületek sávja mögött volt a négy nagyobb istálló – külön a tisztiek lovainak – körülvéve az alakulóteret. A telek hátsó oldalán voltak a gyanús lovak istállói, a trágya- és szeméttárolók és tűzbiztonsági okokból elkülönítve a patkólovakcs-műhely. A beépített telektől északra lévő földeket gyakorlótérként (Exercierplatz) használták, az elemi lőtér (Elementar Schiessplatz) a várostól északkeletre, messzebb helyezkedett el. Az együttest az Öreg-Dunára helyezett úszóiskola egészítette ki,¹²⁰ amivel valóban egy ideális laktanyaegyüttes alakult ki.

A pavilonos rendszerben elhelyezett épületek közül természetesen a középtengelyben lévő tisztii épület volt a legdiszesebb. A téglaburkolatú homlokzat sarkai és a rizalitok armírozást kaptak, a szintválasztó párkányra ablakkötényükkel csatlakoztak a szemöldökpárkányos ablakok. A robosztusabb földszinten a nyílások kereteiben gyémántkvaderek jelennek meg, a rizalitokat dekoratív oromzatok koronázzák. Az alárendeltebb épületeken ugyanezen elemek jelennek meg visszafogottabb kialakítással. A fedett lovarda falpilléres szerkezettel és fém rácsostartós tetővel készült, a maga korában igen korszerű megoldással.¹²¹ Hasonlóan újszerű volt, hogy tőzegrendszerű úrszékeket alkalmaztak,¹²² a hagyományos falazott szerkezetek mellett a lovardák porosz-süveg födémét öntöttvas oszlopok tartották.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy Soukup Adolf szerepe mennyi lehetett a tervezésben. A laktanya iratanyagában fennmaradt 1889-es – így még bizonyosan a tervpályázat előtti – és 1894-es „vonrajz” sorozatot Soukup ellátta pecsétjével, a terveken felíratként a KuK Militär Bauabteilung Budapest szerepel.¹²³ Mindez arra utal, hogy ebben az esetben ezen rajzok felhasználásával a funkcionális sémát a Minisztérium építési osztálya határozta meg. Az építészeti megformálás azonban minden bizonnyal Soukup Adolf munkája. Nevével a laktanyaépítkezések kapcsán többször találkozhatunk, az Építészeti Szemle „Kassán lakó katonai mérnök ás laktanya tervezetek fabrikánsa”-ként emlegette-

---

¹¹⁶ *Pesti Napló*, 42. (1894) 55. sz. 10. o.

¹¹⁷ MNL TML V.780.c 375/a. d.

¹¹⁸ *Tolnavármegye*, 2. (1894) 31. sz. 3. o.; HL VII.244. 255. d. Tolna.

¹¹⁹ Az elkövetkező évtizedekben nem is kellett jelentős átalakítást végezni. Funkcionálisan új elemként 1927-ben falkatelep épület készült, nagyobb átalakítások csak a XX. század második felében történtek. HL VII.244. 256. d. Tolna. Új lovassági laktanya.

¹²⁰ HL I.G I h 671/28. Situations-Plan von Tolna.

¹²¹ A komplexum kibővített tisztii főépülete ma gimnáziumként, nyugati legénységi épülete könyvtárként, lovardája közösségi házként és tornateremként működik. Az eredeti pavilonos beépítés déli elemei jó állapotban, felújítva állnak.

¹²² *Tolnavármegye*, 19. (1894) 35. sz. 2. o.

¹²³ HL VII.244. 255. d. Tolna.

ti,¹²⁴ a tolnai laktanya tervein látható pecsétjén „mérnök – laktanya építési tervező”-ként határozta meg magát, mondhatjuk, hogy az épülettípus specialistája volt. Tervei szerint épült a tolnain kívül az eszéki utászlaktanya,¹²⁵ az ungvári kaszárnya¹²⁶ a nyíregyházi¹²⁷ és szabadkai huszárlaktanyák¹²⁸ 1893-ban a katonai laktanyák létesítésében végzett kiváló munkájáért megkapta a Ferenc József Rend lovagkeresztjét.¹²⁹ Kassán a város tisztikarában főmérnökként dolgozott¹³⁰ és természetesen tagja volt a Magyar Mérnök és Építészegyletnek.¹³¹ A tolnai laktanya esetében önálló építészeti tevékenységének tekinthetjük a szerkezeti- és homlokzatalakítást, utóbbit a nyíregyházi huszárlaktanyával mutatott szoros formai rokonsága miatt is, az alaprajzi konfiguráció azonban a minisztériumi „vonrajz” követése alapján készült.¹³²

Rózsahegy – 1899

Rózsahegy egy honvéd zászlóalj elhelyezésére szolgáló laktanya tervezésére¹³³ 1899-ben „árpályázatot” írt ki, oly módon, hogy a „térzsükséglet, vázrajz és a térkiszámításra vonatkozó kimutatásokat” a jelentkezők rendelkezésére bocsátották csekély másolási díj fejében. Építészeti tervek készítésére és költségvetés készítésére kerestek vállalkozó mérnököket, akiknek csak az ár megadásával kellett pályázniuk, a nagyközség terveket nem kért, de 500 forintnyi pályadíjat tűzött ki.¹³⁴ Az eljárás – mint az ilyesfajta pályázatok máskor is – heves elégedetlenséget váltott ki az építészek körében, a Magyar Mérnök és Építészegylet Mű- és Középítési Szakosztályának ülésén Sándy Gyula emelt szót, a vitát az elnöklő Czigler Győző keserűen avval zárta, hogy „az építető csalódik, ha azt hiszi, ha az utolsó (legalacsonyabb árat ígérő) pályázó valóban a legolcsóbb.”¹³⁵

A terveket a fióklaktanya építéséhez Stark Mór¹³⁶ készítette, és ebben az esetben szerencsésen rendelkezésre áll két tervsorozaton kívül a tervbírálat jegyzőkönyve is.¹³⁷ A

---

¹²⁴ *Építészeti Szemle*, 8. (1900) 122. o.; *Vállalkozók Lapja*, 29. (1900) 1. sz. 31. o.

¹²⁵ *Építészeti Szemle*, 8. (1900) 122. o.

¹²⁶ *Vállalkozók Lapja*, 22. (1901) 4. sz. 2. o.

¹²⁷ *Építészeti Szemle*, 9. (1901) 110. o.

¹²⁸ *Építési Ipar*, 20. (1897) 277. o.; *Vállalkozók Lapja*, 21. (1900) 12. sz. 12. o.

¹²⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944 (Magyar Országos Levéltár), Arcanum, Budapest, 2011. CD-ROM. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek, 1893. 03. 22.

¹³⁰ Borovszky 1896. 97. o.

¹³¹ *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 27. (1894) 449. o.; *Építési Ipar*, 15. (1892) 321. o.

¹³² Az építészeti pályázatokkal érintett objektumok közül kolozsvári Ferenc József laktanya legénységi épülete, és a kecskeméti huszárlaktanya rokonítható hozzá.

¹³³ A honvédség elhelyezésére szolgáló korábbi épület más célú hasznosítását a város már 1898-ban igyekezett megoldani. *Felvidéki Ujság*, 5. (1898) 2. sz. 3. o.

¹³⁴ *Építészeti Szemle*, 7. (1899) 130. o.

¹³⁵ *Építési Ipar*, 12. (1899) 353. o.

¹³⁶ Stark Mór: lipótszentmiklósi építőmester, a Magyar Mérnök- és Építészegylet tagja volt. *Jekelfalussy* 1892. 883. o.

¹³⁷ HL VII.244. 270. d. Rózsahegy

diszpozíció és szükséges további telek-kisajátítások tárgyalása után a résztvevők a tervet tekintették át igen részletesen, épületenként. Kérték az „általános terv”-től való eltérést a lépcső méretében, az „általános symmetriára”, tehát esztétikai indokra hivatkozva. Alaposan átnézték a közlekedési rendszert, a menekülési útvonalakat és helyenként más térkapcsolatot, szélesebb nyílást és folyosót kértek. Funkcionális átrendezést javasoltak a raktár és szállás helyiségeknél, az épületszerkezeti megoldások közül a zuhanyét kifogásolták,¹³⁸ a kért változtatásokat az építőmester végre is hajtotta.¹³⁹ 1900 tavaszán József főherceg – mint a honvédség főfelügyelője – felvidéki szemle-körútján Rózsahegy is meglátogatta, és a telek megtekintése után a 240 000 forintos költségű építkezés megkezdését sürgette.¹⁴⁰ Az építkezést a homokszállító fuvarosok halálos balesete ugyan beárnyékolta,¹⁴¹ de 1901-ben sor került az átadásra.

Az átadás-átvételi jegyzőkönyv a szokásosnál hosszabb bevezetővel indul: „A műszaki kivitelre nézve felemlítettük, hogy az épület és annak egyes részei, a mennyiben az kész épületnél megállapítható jó anyaghasználata mellett nem csak kellő szakszerűséggel készültek találatnak, hanem a szilárdság és célirányossággal a külső és belső csínt, valamint tetszetőséget is egyesítve, a bizottság egy kitűnő műveletet lát átvehetni, mely a műszaki vezetésnek nem különben a vállalkozó munkájának elismerésre méltó kifogástalanságáról árulkodik. A helyi vegyes bizottság különös kellemes kötelességének ismeri kiemelni, hogy sok részben a kötelezettséget túlhaladó befektetésre való készség által Rózsahegy nagyközség közönsége – a honvédség intézménye iránti hazafias jó indulatának és lelkesedésének fényes bizonyítékát szolgáltatva... A bizottság kiemelendőnek tartja, hogy különösen a Tisztalak épület oly csínnak lőn felépítve, hogy az Iső osztályú laktanyákra néző követelményeknek minden tekintetben megfelel.”¹⁴² Mindezek után a javítandó tételek listájában hosszasan és részletesen sorolták az elvégzendő pótmunkákat. Az eset érdekessége, hogy Rózsahegy már az átadáskor jelezte, hogy szokásostól eltérően képzeli a fenntartás finanszírozását és további építkezésre is vállalkozott. A község felajánlotta, hogy a laktanyáért kapott bér 8%-át visszafizeti a Kincstárnak, hogy a karbantartás alól mentesüljön – csak a fedélszék-javítást és a póce-tisztítást vállalták volna –, ezt úgy képzelték, hogy a bérlet 25 éve után elszámolva a költségeket, esetleg még visszakapnának az évi 8%-ból. A hadgyakorlatok alatti beszállásolástól pedig egy 200 fős fűthető barakk építésével szerettek volna mentesülni és már 1901 őszére átadták volna.¹⁴³

A rózsahegy József királyi herceg gyalogsági laktanya központi épülete – az eddig bemutatottaktól eltérően – egy kétszintes, hosszan elnyúló legénységi épület volt, két oldalán az altiszti és tisztai pavilonnal. A szállásépületek mögötti telek nagy része alakulóterként szolgált, a kerítés mentén álltak a raktárak és a kocsiszín. A „felcserélt” telepítés eredményeként a három épület hasonlóan reprezentatív, a tisztai épületeknél ezt az armí-

---

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Az új tervsorozat érdekes módon már szignó nélküli.

¹⁴⁰ *Magyar Nemzet*, 11. (1900) 147. sz. 8. o.

¹⁴¹ *Magyar Nemzet*, 12. (1901) 143. sz. 6. o.

¹⁴² HL VII.244. 270. d. Rózsahegy

¹⁴³ HL VII.244. 270. d. Rózsahegy.

rozás és a gazdagabb nyíláskeretezés, a legénységénél a rizalitok és a középtengely hangsúlyozása jelentette a méret mellett.

1911-ben elkészült az elemi lőtér,¹⁴⁴ 1912-ben még korszerűsítették az árnyékszékéket, a trianoni békeszerződés után Stefanikove kasarny néven használták tovább az együtttest laktanyaként,¹⁴⁵ ma már nem áll.

Összegzés

A rövid esettanulmányokban is bemutatott körülmények közepette – amikor a szigorú előírások és folyamatos minisztériumi kontroll mellett az építetők elemi érdeke volt a költségcsökkentés, amit a tervezéstől a kivitelezésen át az üzemeltetésig igyekeztek érvényesíteni –, mégis határozott reprezentativitást mutatnak a laktanyák. A kecskeméti Rudolf-laktanya,¹⁴⁶ a szombathelyi,¹⁴⁷ és horvátverőcei¹⁴⁸ huszárlaktanya mellett, melyeket nagynevű építészek terveztek, a többi is a városok büszkesége volt, amit mi sem bizonyít jobban, mint a korabeli laktanyákat ábrázoló képeslapok tömege. A sokszor falusias karakterű kisvárosokban már méretükkel is erő sugároztak a laktanyák, építészeti kialakításuk – noha a korabeli fővárosi épületekhez képest ma puritánnak tűnnek – reprezentatív volt.

Miközben a kiegyezéstől az első világháborúig tartó időszakban a magyar építészet stílustörténete a stíluszista historizmustól a stíluskeverő historizmuson keresztül a századfordulós mozgalmakig ível, a laktanyaépítkezések formálása nyugodtabb és bizonyos értelemben letisztultabb világot mutat. Tömegformájuk jellegzetesen egyszerű, csak rizalitok és az ezeket követő nyugodt tetőformák adnak némi tagolást, miközben a késő historizmus időszakától kezdve az első világháborúig a polgári építészetben bontott tetőformákat, gazdagon megformált tetőfelépítményeket látunk. A laktanyák homlokzatain díszítést csak az architektonikus elemek adnak; jellegzetesek a magyar építészetben a klasszicizmus óta elterjedt szemöldökpárkányos ablakkeretezések és a historizáló sarokarmírozás. Utóbbi az az elem, mely korábbi történeti-formai szerepét – a védelem, erősség kifejezését – a laktanyaépítészetben megtartja, miközben a polgári építészetben jelentését veszít, pusztán formai elemként tűnik fel. A nyílások ritmusa egyenletes, az axisok általában egyformák. A homlokzatokat tagoló párkányok a kaszárnyákon egyszerűek, a téglahomlokzatokon kifejezetten absztraháltak, ornamentális fríz, figurális díszítés nem fordul elő. Az épületek középtengelyét alkalmanként tömör attika – ahol az épület neve, esetleg címer kaphatott helyet – vagy kisebb oromzat emeli ki, a változó stílustrendekhez köthető díszítmények hiányoznak. Áttekintve az emlékeket, azt látjuk, hogy a stílus-dívatok követése helyett a laktanyák az antik alaktanra épülő, jellegében

---

¹⁴⁴ *Pesti Napló*, 60. (1912) 64. sz. 21. o.

¹⁴⁵ A valka.cz adatbázisa szerint. <https://forum.valka.cz/topic/view/191314/Ruzomberok-Stefanikove-kasarny-1900-1933> (A letöltés időpontja: 2018. május 23.)

¹⁴⁶ Pártos Gyula, Lechner Jenő. *Simon* 1985.

¹⁴⁷ Hauszmann Alajos, majd Pártos Gyula. *Vállalkozók Lapja*, 18. (1897) 10. sz. 6. o.

¹⁴⁸ Alpár Ignác. *Merényi* 1955. 258. o.

neoreneszánsz historizálás puritán vonalát követik, mellyel a korszak építészeti formavilágának lakonikus összegzését adják.

BIBLIOGRÁFIA

- Anleitung* 1879. *Anleitung für die Anlage von neu zu erbauenden Casernen.* Wien, 1879.
- Balla* 2000. *Balla Tibor: A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914.* Budapest, 2000.
- Balla* 2014. *Balla Tibor: A militarista birodalom mítosza. – Az osztrák-magyar haderő az első világháború előestéjén. Hadtörténelmi Közlemények, 127. (2014) 3. sz. 628–645. o.*
- Bánki Horváth* 1999. *Bánki Horváth Mihály: A századforduló. In: Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 1999. 70–73. o.*
- Berkó* 1928. *Berkó István: A honvédség elhelyezése. A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. Berkó István. Budapest, 1928. 215–220. o.*
- Borovszky* 1896. *Abauj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1896.*
- Borovszky* 1911. *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye. II. k. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1911.*
- Czimmtár* 1895. *Kassai Kalauz czimmtár. Kassa, 1895.*
- Csendes* 1975. *Csendes László: Az I. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történelmi forrásértéke. Hadtörténelmi Közlemények, 12. (1975) 2. sz. 349–371. o.*
- Diószegi* 1988. *Diószegi István: A véderő problémái a közös minisztertanács előtt 1883–1895. Hadtörténelmi Közlemények, 88 (1988) 2. sz. 295–335. o.*
- Éber – Győző* 1935. *Művészeti Lexikon. II. k. Szerk. Éber László – Győző Andor. Budapest, 1935.*
- Furtenbach* 1635. *Furtenbach, Joseph: Architectura universalis. Ulm, 1635.*
- Gál* 1992. *Gál Zsuzsanna: Tolna a polgári korszakban 1867–1918. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József, V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 339–406. o.*
- Gruber* 1880. *Gruber, Franz: Beispiele für die Anlagen von Kasernen, Marodenhäusern und Truppenspitäler. Wien, 1880.*
- H. Németh* 2009. *H. Németh István: A beszállások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városai-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 122. (2009) 2. sz. 281–320. o.*
- Hajdu* 2003. *Hajdu Tibor: A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában. Hadtörténelmi Közlemé-*

- nyek, 116. (2003) 1. sz. 32–45. o.
- Jekelfalussy* 1892. Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Szerk. *Jekelfalussy József*. Budapest, 1892.
- Jankó* 2001. *Jankó Annamária*: A második katonai felmérés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 1. sz. 103–127. o.
- Jankó* 2007. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései 1763–1950. Budapest, 2007.
- Komárik* 1978. *Komárik Dénes*: A romantika korának építőgyakorlata. *Ars Hungarica*, 5. (1978) 1. sz. 31–58. o.
- Lajtai* 1994. A tolnai lovassági laktanya története 1867–1994. Összállította *Lajtai Zoltán*, munkatársak: *Práger Mária*, *B. Keresztes Éva*, *Lovas Ferenc*. Tolna, 1994. (Kézirat.)
- Megyeri-Pálffy* 2017. *Megyeri-Pálffy Zoltán*: Kaszárnyától a Capusig – A Kassai úti laktanya rövid története. *Debreceni Szemle*, 25. (2017) 4. sz. 464–479. o.
- Merényi* 1955. *Merényi Ferenc*: Épületfajták Magyarországon 1890–1918. II. k. 1955, Budapest. Kézirat.
- Mojzer* 1928a. *Mojzer László*: A honvéd gazdaszat-közigazgatás. In: A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. *Berkó István*. Budapest, 1928. 175–181. o.
- Mojzer* 1928b. *Mojzer László*: A hadbiztossági tisztviselőkar. In: A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. *Berkó István*. Budapest, 1928. 182–185. o.
- Mojzer* 1928c. *Mojzer László*: A honvédség költségvetése. In: A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. *Berkó István*. Budapest, 1928. 190–192. o.
- Németh – Marótyz* 2013. *Németh Nóra – Marótyz Katalin*: Stíluskérdések a századfordulón – Két építészeti pályázat háttere. *Építés – Építészettudomány*, 41. (2013) 3–4. sz. 253–270. o.
- Nyáry* 2017. *Nyáry Krisztián*: A norvég ács, aki új hazát választott. *BBC History*, 7. (2017) 3. sz. 74–77. o.
- Papp* 1967. *Papp Tibor*: A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után. 1868–1890. I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 80. (1967) 2. sz. 302–338. o.
- Papp* 1968. *Papp Tibor* (közreadó): Az Osztrák–Magyar Monarchia első véderőtörvény-tervezetét tárgyaló konferencia jegyzőkönyve. *Hadtörténelmi Közlemények*, 81. (1968) 4. sz. 688–724. o.
- Pécsy* 1896. *Pécsy József*: Emlék-lapok Tolna mezőváros múltjából és jelenéből. Tolna, 1896.
- Pilkhoffer* 2003. *Pilkhoffer Mónika*: A Krajczáros és a Frigyes laktanyák építéstörténete. In: Tanulmányok Pécs történetéből 15. Szerk. *Font Márta*, *Vargha Dezső*. Pécs, 2003. 139–156. o.

- Rákóczy* 1992. *Rákóczy Rozália*: Bihar vármegye katonatartási rendelete 1804. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. (1992) 2. sz. 106–123. o.
- Richter* 1887. *Richter, Friedrich*: Gebäude für militärische Zwecke. Handbuch der Architektur. IV. Theil. 7. Halb-Band. Edit. *Durm, Josef*. Darmstadt, 1887. 464–589. o.
- Rosta* 1999. *Rosta Ferenc*: Kiskunfélegyháza a XIX. század végén. In: Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Szerk. *Bánkiné Molnár Erzsébet*. Kiskunfélegyháza, 1999. 239–260. o.
- Simon* 1985. *Simon Magdolna*: Pártos Gyula és Lechner Ödön: a Rudolf lovassági laktanya tervei (1886–1887). *Művészettörténeti Értesítő*, 33. (1985) 3–4. sz. 190–192. o.
- Sisa* 1981. *Sisa József*: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (volt Nádorlaktanya) építésének története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 94. (1981) 2. sz. 254–259. o.
- Sisa* 2008. *Sisa József*: Az Üllői úti laktanya és a „várszerű” stílus. In: Hild József építészete. Szerk. *Maróty Katalin*. Budapest, 2008. 43–54. o.
- Suba* 2007. *Suba János*: Nagyobb honvédségi építkezések helyzete 1943. január 31-én. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 1. sz. 315–327. o.
- Spáczay* 1970. *Spáczay Hedvig*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete és hatásköre, 1867–1918. *Levéltári Szemle*. 19 (1970) 2. sz. 273–309. o.
- Spáczay* 1979. *Spáczay Hedvig*: A hadianyaggyártás hadbiztossága és a honvédség építési vonatkozású iratai (fondjai) a Hadtörténelmi Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 28 (1979) 3. sz. 475–482. o.
- Székely – Maróty* 2018a. *Székely Márton – Maróty Katalin*: A pályázat, mint jelenség a késő historizáló építészet korában. *Építés – Építészettudomány*, 46. (2018) 1. sz. 93–116. o.
- Székely – Maróty* 2018b. *Székely Márton – Maróty Katalin*: Magyar közigazgatási épületek pályázatai a dualizmus korában – Stílusirányzatok a Földművelésügyi Minisztérium 1907-es átépítési tervpályázatán. *Építés – Építészettudomány*, 46. (2018)
- Tempfli* 2014a. *Tempfli M. Szilárd*: Erdély katonai építészete 1867–1945 között. In: XVIII. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia. Szerk. *Köllő Gábor*. Kolozsvár, 2014. 304–307. o.
- Tempfli* 2014b. *Tempfli M. Szilárd*: Laktanyatervezés szemléletének változása 1867–1945 között. In: A hadtudomány és a 21. század. Szerk. *Kiss Petra*. Budapest, 2014. 177–190. o.
- Tempfli* 2014c. *Tempfli M. Szilárd*: A Királyi Magyar Honvédség huszár laktanyáinak tervezésmélete 1867–1945 között. Elhangzott: Szentkirályi konferencia, 2014. február 6–7. (Kézirat.)
- Tempfli* 2015. *Tempfli M. Szilárd*: A katonai barakkok építéstechnológiái. El-

- hangzott: VIII. Tudomány- és Technikatörténeti Konferencia, 2015. június 18–21. (Kézirat.)
- Urbán* 2005. *Urbán Miklósné*: Nevezetes szobrok, emléktáblák, emlékművek és egyéb építmények Kiskunfélegyházán. Kiskunfélegyháza, 2005.
- Utmutatás 1896. Utmutatás az ujonnan építendő laktanyák tervezésére. Budapest, 1896.
- Útmutatás 1879. Útmutatás az ujonnan építendő laktanyák tervezésére, a fennálló vagy átalakítandó épületek megbíralásának elveire vonatkozó függelékkel együtt. Budapest, 1879.

RÖVIDÍTÉSEK

- BFL XV.17 Budapest Főváros Levéltára, Tervtár, Budapest (székes) főváros tervei
- HL Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Budapest
- I.G. Cs. kir. főhadparancsnokság (K. k. General Commando) iratai
- VII.244. Gyűjtemények, Katonai objektumok építésére vonatkozó iratok
- MNL Magyar Nemzeti Levéltár
- BKML V.175. Bács Kiskun Megyei Levéltár, Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai
- OL T Országos Levéltár, Tervtár
- TML V.780.c Megyei Levéltár, Tolna nagyközség iratai
- RK Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára